

Character Substitution in Mystical Stories: A Study of Nineteen Mystical Texts

Amir Hossein Madani

Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kashan, Kashan, Iran; m.madani@kashanu.ac.ir

Article Type

Research Article

Article History

Received

September 03, 2022

Revised

June 13, 2024

Accepted

July 15, 2024

Published Online

June 22, 2026

Keywords

mystical texts,
anecdotes,
characters,
character substitution

ABSTRACT

Reflecting on some anecdotes and narratives in mystical texts reveals that certain characters and protagonists occasionally undergo character substitution, such that the character associated with an anecdote in one book differs from that in another, despite the presence of common themes and elements. Since the character is the most important element of the plot, each character has specific actions and functions, and characters and their functions are therefore inseparable. In view of this important principle, the authors and narrators of mystical texts repeatedly altered the characters of the anecdotes they transmitted in order to enhance variety and appeal, increase their dramatic potential, facilitate the communication of mystical teachings, and make a greater impact on their audiences. This transformation begins with at least two characters and sometimes involves as many as fourteen. Using a descriptive-analytical approach, this study examines character substitution in nineteen mystical texts dating from the fourth century to, at most, the ninth century AH. By selecting thirty-five anecdotes related to the subject, it investigates the reasons and motivations behind this storytelling technique and demonstrates the extent to which the author's mystical experiences, ideological tendencies, aspirations and idealizations, as well as fidelity to the original text and source available to the author, influenced the substitution of characters in the anecdotes.

Cite this Article: Madani, A. H. (2026). Character substitution in mystical stories: A study of nineteen mystical texts. *Literary Text Research*, 30(108), 9-38.
<https://doi.org/10.22054/ltr.2024.69919.3614>

© 2026 by Allameh Tabataba'i University Press

Print ISSN: 2251-7138 Online ISSN: 2476-6186

Publisher: Allameh Tabataba'i University Press

Homepage: <https://ltr.atu.ac.ir>

DOI: 10.22054/ltr.2024.69919.3614

ATU
PRESS

Introduction

Anecdotes play a crucial role in mystical texts and constitute one of their most significant components. Authors use these anecdotes to convey their intended meanings and enable readers to examine the worldview and mystical framework of a particular mystic from the perspective of anecdotes. Characters in these anecdotes are often associated with mystical experiences. Sufi texts generally contain instructive anecdotes. Consequently, these works place considerable emphasis on the stories they contain, using them to educate disciples and exert a profound influence on them. Mystical anecdotes serve multiple purposes, including instruction, providing variety, enhancing appeal, and facilitating the understanding and simplification of complex themes. Moreover, these stories incorporate the distinctive customs and conduct of the Sufis and make the mystical worldview more accessible to their audiences.

In addition to these purposes, another noteworthy feature of mystical anecdotes is the phenomenon of "character substitution." This occurs when an anecdote originally attributed to certain characters in one book is later attributed to different characters in another text. Although the subject of the anecdote remains the same, its characters and protagonists are changed. Various reasons and motivations underlie this substitution. It is important to note that in this type of storytelling, functions and characters are inseparable. Each character has their own actions and specific function. Furthermore, the substitution of a character often leads to changes in other elements of the story, such as time, place, dialogue, level of detail, perspective, and narration. This is because the character, as the most important element of the plot, influences the other components and elements of the story. Nevertheless, the central idea of the anecdote remains unchanged.

Authors and narrators of mystical literature frequently express their sentiments, emotions, convictions, desires, and mystical experiences through the perspective and consciousness of their favored characters. By shaping the characters' identities, they effectively convey their own aspirations, objectives, and motivations.

Various texts relate the anecdote known as "The Sea and Gold Fishes in the Mouth" to a wide range of individuals, including renowned figures such as Dhu'l-Nun al-Misri, Ibrahim Adham, and Malik ibn Dinar, as well as lesser-known or unidentified individuals such as Ibrahim Saad, Abu Rihana, the dervish on the ship, a young man wearing patches, and a man in rags.

Literature Review

The investigations conducted to date indicate a lack of independent studies devoted specifically to this subject. The available sources provide only limited and fragmented information. In her book *Narrative structure of mystical anecdotes*, Rezvanian (2010) examines the narrative structure of three mystical texts: *Kashf al-Mahjub*, *Asrar al-Tawhid*, and *Tadhkirat al-Awliya*. In the chapter entitled "Similar Stories in Terms of Content and Authorial

Perception," she analyzes the common elements among the anecdotes found in these three books.

In his 2016 book *Sources of the Sun*, Heydarzadeh Sardroud analyzes Sufi anecdotes in the *Masnavi*. He examines these anecdotes under the broader theme of "A Review of Rumi's Actions," as well as under the more specific category of "Character and Characterization," focusing on the principal character of the anecdote under discussion. The process of transforming one character into another is also mentioned.

In the article "Character Development in Stories Similar Attar's and Molavi's," Heydari examines and explains the common elements in the stories of Attar and Molavi, as well as Rumi's influence on the narratives of his predecessors, particularly Attar. Through a detailed analysis of the texts in question, the author provides a comprehensive account of character substitutions and the underlying reasons and motivations for these changes and interventions.

Methodology

The objective of this research is to investigate the process of character substitution in mystical anecdotes. Specifically, it examines the ways, purposes, and motivations underlying the substitution of characters. To address this question, the author employs a descriptive-analytical approach to examine nineteen mystical texts, focusing specifically on anecdotes in which character substitution occurs. Attar's *Tadhkirat al-Awliya* has been selected as the primary and fundamental source because of the high frequency of this phenomenon and the substantial number of relevant anecdotes found in it, with thirty-six instances identified.

Findings

The principal objective of the present study is to investigate the underlying reasons for the phenomenon of character substitution in major works of Sufi mystical literature. The findings demonstrate that character substitution in mystical narratives may be attributed to one or more of the following factors: the narrator's personal disposition, lived experiences, and profound admiration for particular spiritual authorities; ideological orientations and the sanctification of prominent figures within the Sufi tradition; intra-order ideological tendencies aimed at constructing a distinct Sufi identity and affirming the superiority of intuitive spiritual cognition over philosophical reasoning and theological disputation; familial relationships and genealogical or marital affiliations, together with the narrator's idealizing imagination and wishful projection, employed to reinforce the spiritual eminence (*farrahmandi*) and charismatic authority of eminent Sufi masters; disparities in the sources and textual materials available to authors and transmitters of mystical narratives, on the one hand, and the later author's adherence to earlier textual authorities, on the other; the deliberate substitution of one Sufi master for another in order to enhance the persuasive power of the narrative and increase its rhetorical impact upon the audience; the author's attempt to absolve a well-known and revered

mystic of error or moral lapse; the close companionship and association of like-minded disciples; similarity in the personal names of the characters featured in the narratives; paronomastic resemblance and phonetic affinity among the family names of the characters; and, finally, the intention to communicate the moral and mystical message embedded in the narrative more effectively and to leave a more profound and enduring impression upon its audience.

Conclusion

Anecdotes, widely recognized as prominent and influential components and motifs in mystical texts, serve a crucial purpose in facilitating the comprehension of Sufi themes and enhancing their impact on audiences. They also contribute to moral instruction by strengthening the resolve of disciples and encouraging them to persevere in their actions. These stories can be examined from various perspectives in terms of their structure and content. One notable aspect is the representation of characters across different mystical texts.

For a variety of reasons, such as personal interest in a particular individual or mystic or the desire to establish their own spiritual authority, the author or narrator of a mystical text may intervene in the actions and identities of the characters in an anecdote. This may involve correcting errors or shortcomings attributed to a revered figure or demonstrating the dominance of love and mystical intuition over logic and rationality by substituting one character for another.

Substituting one character for another in a story can significantly affect various aspects of the narrative, including its setting, timeframe, narrator, perspective, dialogue, level of detail, brevity, outcome, and purpose. Although contemporary readers may prioritize the moral and epistemological outcomes of reading a story over the identity or characterization of its protagonists, it is important to recognize that the authors of mystical texts pursued their own objectives, interests, and motivations by altering the identities of the characters associated with these stories. This is particularly evident when a later text portrays an anecdotal character in a manner that contradicts the name and attributes associated with that character in earlier and more foundational Sufi texts.

چهره‌گردانی شخصیت‌ها در حکایت‌های عرفانی بر اساس نوزده متن عرفانی^۱

گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران؛

m.madani@kashanu.ac.ir

امیر حسین مدنی

چکیده

تأمل در برخی حکایت‌ها و روایت‌های متون عرفانی نشان می‌دهد که برخی از شخصیت‌ها و قهرمانان این حکایت‌ها، گاه چهره‌گردانی می‌کنند و شخصیت یک حکایت با حکایت کتاب دیگر، علیرغم درون‌مایه و عناصر مشترک، تفاوت دارد. هر شخصیت از آنجا که اصلی‌ترین عنصر طرح داستان است، کنش و خوشکاری خاص خود را دارد و بدین لحاظ کارکردها و شخصیت‌ها تفکیک‌ناپذیرند. با توجه به این اصل مهم، نویسندگان و راویان متون عرفانی به منظور تنوع و جذابیت بیشتر حکایت و افزودن به ظرفیت نمایشی آن برای تسهیل آموزه‌های معرفتی و همچنین اثربخشی بیشتر در مخاطب، به‌کرات شخصیت حکایت منقول خود را تغییر می‌داده‌اند و این تحول، حداقل از دو شخصیت شروع شده و گاه تا چهارده چهره‌گردانی ادامه داشته‌است. نگارنده در این پژوهش کوشیده‌است تا با روش توصیفی - تحلیلی، چهره‌گردانی شخصیت‌ها را در نوزده متن عرفانی از قرن چهارم تا حد اکثر قرن نهم هجری بکاود و با گزینش سی‌وپنج حکایت مرتبط با موضوع، به دلایل و انگیزه‌های این شگرد حکایت‌نویسی اشاره کند و نشان دهد تا چه حد روحيات و تجارب عرفانی مؤلف و گرایش‌های ایدئولوژیک و آرزونگری و آرزونگاری‌های وی و همچنین وفاداری به متن و مأخذ نخستینی که در اختیار داشته‌است، در چهره‌گردانی شخصیت‌های حکایت مؤثر بوده‌است.

نوع مقاله

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله

تاریخ دریافت:

۱۴۰۱/۰۶/۱۲

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۳/۲۴

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۴/۲۵

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۴/۰۱

کلیدواژه‌ها

متون عرفانی،

حکایت‌ها،

شخصیت‌ها،

چهره‌گردانی

استناد به این مقاله: مدنی، امیر حسین. (۱۴۰۵). چهره‌گردانی شخصیت‌ها در حکایت‌های عرفانی بر اساس نوزده متن عرفانی. *متن پژوهی ادبی*.

<https://doi.org/10.22054/ltr.2024.69919.3614> ۳۸-۹، (۱۰۸) ۳۰

© ۱۴۰۵ دانشگاه علامه طباطبائی

ناشر: دانشگاه علامه طباطبائی

شاپا چاپی: ۷۱۳۸-۲۲۵۱

شاپا الکترونیکی: ۶۱۸۶-۲۴۷۶

نشانی وبگاه: ltr.atu.ac.ir

یکی از مهم‌ترین و پربسامدترین هنر سازه‌ها و بن‌مایه‌ها در کتب عرفانی، حکایت‌ها (داستانک‌های) مندرج در این کتاب‌ها است که نویسنده/راوی از این حکایت‌ها هم برای بیان و تفهیم مقصد و مقصود عرفانی خود بهره می‌گیرد و هم به خواننده/مخاطب اجازه می‌دهد که از دریچه حکایت به جهان‌بینی و منظومه عرفانی عارف مورد نظر بنگرد و با تجارب عرفانی شخصیت مورد بحث هم‌افق شود. هیچ متن یا دستینه‌ای از تصوف، حتی نوشته‌های پیچیده، مبهم و رمزآلود عرفان نظری، نمی‌شناسیم که از حکایت‌های درخور و آموزنده تهی باشد؛ بر این اساس، مرکز ثقل چنین کتاب‌هایی، حکایت‌های مندرج در آنها به منظور تعلیم و تأثیرگذاری بیشتر بر مریدان است؛ از این رو، وقتی از جنید درباره حکایات و منفعت آن می‌پرسند، پاسخ می‌دهد که این حکایات، به مثابه «لشکری از سپاهیان خداوند» محسوب می‌شوند تا قلوب مریدان بدان‌ها ثبات یابد و قوت افزاید (انصاری، ۱۳۶۲: ۱). حکایت‌های عرفانی بجز کارکردهای تعلیم و تنوع و جذابیت و تشویق مریدان به سلوک و تسهیل مباحث پیچیده، «آداب و عادت خاص صوفیان» را در خود جای داده (سراج طوسی، ۱۳۸۸: ۷۳) و دنیا و جهان‌بینی عارفان را برای مخاطب، محسوس‌تر و دست‌یافتنی‌تر می‌سازند.

بجز این کارکردها و فواید، از نکات قابل توجه دیگر در حکایات عرفانی، که تاکنون کمتر به آن توجه شده است، «چهره‌گردانی شخصیت‌ها» در برخی از حکایت‌ها است؛ بدین معنی که گاه حکایتی در یک متن، به شخصیت و شخصیت‌هایی نسبت داده می‌شود و در متن دیگر، شخصیت یا شخصیت‌ها تغییر می‌کنند و به اصطلاح، کنش «چهره‌گردانی» اتفاق می‌افتد. موضوع و درون‌مایه حکایت، اغلب یکسان و همانند است؛ اما شخصیت‌ها و قهرمانان چهره می‌گردانند و به گفته عطار: «سخن بود که در یک کتاب نقل از شیخی بود و در کتاب دیگر، نقل از شیخی دیگر به خلاف آن و اضافات حکایات و حالات مختلف نیز هم بود» (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۵).

این چهره‌گردانی شخصیت‌ها در حکایات، دلایل و انگیزه‌های متعددی دارد که در ادامه مقاله به آن می‌پردازیم؛ اما اولاً باید دانست که در این نوع حکایات، کارکردها و شخصیت‌ها را نمی‌توان از هم جدا کرد و هر شخصیت، نماینده کنش و خویشکاری خود است و به گفته «جیمز»، «شخصیت و رویداد»، دو روی یک سکه محسوب می‌شوند (رضوانیان، ۱۳۸۹: ۱۲۵)؛ ثانیاً چه بسا همراه با تغییر و چهره‌گردانی شخصیت، برخی دیگر از اجزا و عناصر حکایت از جمله زمان و مکان، گفت‌وگوها و تفصیل و اختصار آن‌ها، زاویه دید و روایت نیز تغییر می‌کند؛ زیرا با تغییر شخصیت که مهم‌ترین

عنصر منتقل‌کننده تم داستان و اصلی‌ترین عامل طرح آن است (یونسی، ۱۳۶۵: ۲۵)، بالتبع اجزا و عناصر دیگر نیز تغییراتی می‌یابند؛ اما درون‌مایه و مضمون حکایت همچنان ثابت است.

نویسندگان، راویان و کاتبان کتب عرفانی، اغلب، احساسات و عواطف و باورها و آرزوها و تجارب عرفانی خود را از دریچه ذهن و ضمیر شخصیت محبوب مورد نظر خود نقل می‌کرده‌اند و با چهره گردانی شخصیت، در واقع به آرزو، هدف و انگیزه خود در قالب شخصیت مورد نظر خویش می‌رسیده‌اند. برای نمونه، حکایت «دریا و ماهیان زر به دهان» در متون مختلف و در میان شخصیت‌های متعدد چهره گردانی می‌کند؛ از عارفان و بزرگانی چون: ذوالنون مصری، ابراهیم ادهم، مالک دینار و ربیع بن خثیم گرفته تا اشخاص کمتر شناخته شده یا ناشناخته‌ای مثل: ابراهیم سعد، ابوریحانه، درویش درون کشتی، جوانی مرقعه‌دار و مردی ژنده‌پوش.

پیشینه پژوهش

با بررسی‌های صورت گرفته، تاکنون پژوهشی مستقل در حوزه موضوع مورد نظر انجام نشده و تنها اطلاعاتی بسیار اندک و جسته و گریخته در این مآخذ آمده است: رضوانیان در کتاب «ساختار داستانی حکایت‌های عرفانی» (۱۳۸۹) به بررسی ساختار داستانی سه متن عرفانی «کشف‌المحجوب، اسرارالتوحید و تذکرةالأولیا» پرداخته و در فصل «حکایت‌های همانند از نظر درون‌مایه و برداشت نویسنده»، برخی از همانندی‌های حکایات سه کتاب مذکور را کاویده است. حیدرزاده سردرود در کتاب «سرچشمه‌های آفتاب» (۱۳۹۶)، حکایات صوفیه را در مثنوی، تحلیل مآخذشناسی و مقایسه‌ای کرده و ذیل عنوان کلی «بررسی تصرفات مولانا» در حکایات مشترک و همچنین عنوان جزئی‌تر «شخصیت و شخصیت‌پردازی»، به شخصیت اصلی حکایت موردنظر و تبدیل آن به شخصیت‌های دیگر اشاره کرده است. سرانجام حیدری هم در مقاله «تحول شخصیت در حکایات مشابه عطار و مولوی» به بررسی و بیان اشتراکات حکایت‌های این دو و دخل و تصرف‌های مولانا در حکایات پیشینیان، بویژه عطار، پرداخته است. با این توضیحات، نگارنده برای نخستین بار با مطالعه در کتب مورد نظر، چهره گردانی شخصیت‌ها و دلایل و انگیزه‌های چنین تغییرات و دخل و تصرف‌هایی را بیان کرده است.

بیان مسأله و روش

این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش اساسی است که شخصیت‌گردانی در حکایت‌های عرفانی چگونه بوده و به چه شیوه‌ها، اهداف و انگیزه‌هایی شکل گرفته‌است؟ برای پاسخ به این پرسش، نویسنده با روش توصیفی-تحلیلی، حکایات نوزده متن عرفانی را بررسی کرده و صرفاً به بررسی و تحلیل آن دسته از حکایاتی پرداخته که چهره‌گردانی شخصیت در آنها اتفاق افتاده‌است. تذکره‌الاولیای عطار به دلیل بسامد و تعداد فراوان حکایات (۳۶ بار) به عنوان مرجع و کتاب اساس انتخاب شده‌است.

متن

هنگام مطالعه متون عرفانی با تعداد قابل توجهی حکایت روبه‌رو می‌شویم که مطالعه آنها در شناختن آداب و رسوم و کرامات و همچنین سلوک و جهان‌بینی عارفان بسیار اهمیت دارد و جالب اینکه این حکایات در اولین و ساده‌ترین رساله‌هایی که از تصوف به یادگار مانده تا آثار سنایی و عطار و مولانا، حضوری چشمگیر و سرنوشت‌ساز دارند و مناسب‌ترین قالب برای بیان مطالب عرفانی و توضیح و تسهیل آموزه‌های معرفتی و صوفیانه محسوب می‌شوند. خواننده و مخاطب تیزبین به این قصه‌ها و حکایت‌ها همچون پیمانه‌ای می‌نگرد که «دانه معنی» در درون خود نهفته دارند و به گفته شمس، غرض از حکایت را در «معامله» آن می‌دانند تا به کمک آن دفع جهل کنند؛ نه ظاهر حکایت که تنها دفع ملالت می‌کند (۱۳۷۷: ۲۷۳). تأمل در ساختار و درون‌مایه این حکایت‌ها، نشان می‌دهد که می‌توان آنها را ذیل هفت شاخه، دسته‌بندی کرد:^۲

الف) حکایت‌هایی که بدون کوچکترین تغییری در شخصیت و درون‌مایه، در متون مختلف تصوف تکرار شده‌اند؛ مثل حکایت سفیان ثوری و اینکه پس از مرگ، یک قدم بر صراط نهاد و دیگر قدم در بهشت (خرکوشی، ۱۹۹۹: ۵۵۵؛ عثمانی، ۱۳۷۴: ۷۱۷؛ غزالی، ۱۳۹۲، ج ۴: ۸۹۹ و عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۲۲۶).

ب) حکایت‌هایی که «شخصیت» در آنها تغییر نمی‌کند؛ اما تغییراتی جزئی در بخش‌هایی از درون‌مایه رخ می‌دهد؛ همچون حکایت بشرحافی که وقتی پس از مرگ از وی می‌پرسند که خداوند با چه کرد؟ پاسخ می‌دهد: ۱. خداوند مرا بخشید؛ اما به دلیل ترسی که در دنیا از وی داشتم، عتابم کرد (خرکوشی، ۱۹۹۹: ۵۵۷). ۲. خداوند پس از مرگ، ضمن خوش‌آمدگویی به بشر، او را محبوب‌ترین خلق نزد خود معرفی می‌کند (عثمانی، ۱۳۷۴: ۷۲۱). ۳. خداوند بشر را می‌آمزد و یک

نیمه از بهشت را به او هدیه می‌دهد (همان: ۳۳). ۴. بشر در جواب سؤال مذکور، تنها می‌گوید: «خداوند همان کرد که مرا بایست» (پندپیران، ۱۳۵۷: ۱۸۶). ۵. بشر، چهار پاسخ در جواب سؤال مذکور می‌دهد: یکی اینکه خداوند به دلیل ترس زیاد، او را عتاب کرد. دوم، خداوند او را آمرزید و بدو گفت: «بخور ای آن‌که از برای ما نخوردی و بیاشام ای آن‌که از برای ما نیاشامیدی!» سوم، خداوند او را آمرزید و یک نیمه بهشت وی را مباح کرد. چهارم، خداوند بشر را محبوب‌ترین خلق روی زمین معرفی می‌کند (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۱۳۵).

پ) حکایت‌هایی که «شخصیت» در آنها یکسان است؛ اما علاوه بر تغییراتی در «درون‌مایه»، «راوی» و «کوتاهی و بلندی» حکایت نیز تغییر می‌کند؛ همچون حکایت احمد حنبل و تاج بر سر و نعلین زرین بر پای که عناصر حکایت در سه متن عرفانی، تفاوت‌هایی دارد. در «پندپیران»، راوی بشرحافی است که بسیار مختصر گزارش می‌دهد که پس از مرگ، خداوند «بفرمود تا طبق‌های دُر و یاقوت و برجان بر وی [احمد حنبل] نثار کردند» (۱۸۶). علت نثار و بخشش خداوند در این کتاب مشخص نشده است. در «منتخب رائق‌المجالس»، راوی، خزیمه است که بسیار مفصل درباره احمد حنبل سخن می‌گوید و اینکه وی را پس از مرگ، در حال خرامیدن در بهشت دیده؛ به دلیل اینکه قرآن را قدیم و مخلوق می‌دانسته است. سپس خواندن دعایی که از سفیان ثوری آموخته بوده و رؤیت سفیان در بهشت با دو پَر سبز (۱۳۵۴: ۳۷۳). و سرانجام در تذکرةالأولیا، راوی، همان خزیمه است؛ اما اولاً حکایت بسیار کوتاه‌تر از رائق‌المجالس است؛ ثانیاً برخلاف روایت قبلی، احمد حنبل نه با خواندن دعای ثوری؛ بلکه با نام‌هایی که از حق بدو رسیده، به بهشت دست می‌یابد (۱۳۹۸، ج ۱: ۲۵۷ و ۲۵۸).

ت) حکایت‌هایی که ضمن حفظ محتوا و درون‌مایه، در آنها چهره گردانی شخصیت دیده می‌شود و البته موضوع اصلی این مقاله هم اغلب، چنین حکایت‌هایی است؛ مانند حکایت «ماهیان دریا و زربه دندان گرفتن و تقدیم آن به عارف» یا «زندگی عارف در میان سباع و شیران و درندگان» و یا «پُر شدن دوزخ از وجود عارف و کیفر دیدن به جای همه گناهکاران».

ث) حکایت‌هایی که در آنها چهره گردانی شخصیت به همراه تغییر جزئی در برخی از اجزا و عناصر داستان دیده می‌شود؛ مانند حکایت «بایزید بسطامی و رفتار جوانمردانه او با جوان بربطزن». این حکایت در تذکرةالأولیا (ج ۱: ۱۷۰) و هزار حکایت صوفیان (ج ۱: ۲۱۲)، به بایزید نسبت داده شده که جوان مست بربطزنی، ساز خود را بر سر او می‌شکند و بایزید به جای انتقام، بهای بربط را به همراه

مقداری حلوا برای وی می‌فرستد که هم ساز نو بخرد و هم غصه شکستن از دل بیرون کند. عین همین حکایت در کتاب «تفسیر سورة يوسف» به احمدسیاه دینوری نسبت داده شده که مستی، مشیت بر وی می‌زند و دینوری، طبقی حلوا برای او می‌فرستد؛ به جبران اینکه آن جوان مست با مشیت زدن و دشنام دادن، طاعت خود را بر طبقی نهاده و برای وی فرستاده‌است (۱۳۵۶: ۱۷۶). حکایت بایزید، هنگام بازگشتن از گورستان اتفاق می‌افتد و داستان دینوری در یکی از محله‌های بغداد.

ج) حکایت‌هایی که در آنها بجز چهره گردانی شخصیت، تغییر در نتیجه حکایت دیده می‌شود؛ مانند حکایت ابو حازم که به دکان قصابی رفت و پول برای خرید گوشت نداشت. قصاب به او مهلت می‌دهد؛ اما ابو حازم یک‌جا می‌گوید: «من خود را زمان دهم نیکوتر از آنکه تو زمان دهی» (عثمانی، ۱۳۷۴: ۲۴۱). در جای دیگر: «مرا خود، نفس، مهلت داده‌است» (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۷۰) و در متن سوم، ضمن چهره گردانی شخصیت به شبلی، شیخ گفت: «ای نفسِ مُردِ یک! بیگانه مهلت می‌دهد و تو نمی‌دهی؛ تو دهی اولی‌تر» (جمال‌الدین ابوروح، ۱۳۷۱: ۱۰۵).

چ) حکایت‌هایی که همراه با چهره گردانی شخصیت، به لحاظ محتوا کاملاً ضد و نقیض یکدیگرند؛ برای نمونه حکایتی که «ابوالعباس مسروق» با چهره گردانی شخصیت به «ابوبکر» در ساحل دریا از مردی صیاد نقل می‌کند که هر ماهی که صید می‌کرد، دختر او باز در آب می‌انداخت؛ با این استدلال که ماهی گرفتار در دام صیاد از ذکر حق غافل شده‌است و خوردن ماهی غافل، نسیان و غفلت را در آدمی تشدید می‌کند (ابن جوزی، ۱۹۷۹، ج ۴: ۴۴۲ و هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۸۶ و ۸۷). درست خلاف مضمون این حکایت از زبان «ابراهیم خواص» نقل شده و اینکه وقتی برای صید ماهی به کنار دریا رفت؛ اما هر ماهی که صید می‌کرد با استدلال اینکه «این ذاکر حق باشد»، آزاد می‌کرد که «ذاکر حق باز نتوان داشت از بهر طعمه خود» (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۶۶). تقابل غفلت ماهی و ذاکر حق بودن به همراه چهره گردانی در سه شخصیت، به خوبی در این حکایت آشکاراست.

پس از این تفکیک هفت گانه، نوبت به طرح بحث اصلی این پژوهش می‌رسد و اینکه در کدام حکایات عرفانی، چهره گردانی شخصیت صورت گرفته و چه دلایل و انگیزه‌هایی می‌تواند داشته باشد؟ برای پاسخ به این پرسش، با بررسی و مطالعه نوزده متن عرفانی، در مجموع، ۳۵ حکایت مشابه که در آنها چهره گردانی اشخاص مشهود بود، یافتیم که در ادامه به فهرست این حکایات اشاره می‌کنیم:

۱. فهرست چهره گردانی شخصیت‌های حکایات عرفانی

۱-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «تفاوت شکر و صبر و ایثار» میان اشخاص: ابراهیم ادهم و جمعی از بزرگان بغداد (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۱: ۲۲۶)؛ شقیق بلخی و امام جعفر صادق (ع) (عثمانی، ۱۳۷۴: ۳۶۳ و ۳۶۴)؛ شقیق بلخی و ابراهیم ادهم (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۲۳۲) و صوفی‌ای از خراسان و صوفی‌ای از عراق (سنایی، ۱۳۷۷: ۴۹۵)^۳. در شرح تعریف، ابراهیم ادهم از بزرگان بغداد از «توکل» می‌پرسد؛ در رساله قشیریه، شقیق از امام صادق از «فتوت» می‌پرسد؛ در تذکره، شقیق در حج از ابراهیم درباره «چگونگی گذراندن معاش» می‌پرسد و سرانجام در حدیقه، صوفی عراقی از «آیین و رسم» صوفیان خراسان سؤال می‌کند. بنابراین بجز چهره گردانی شخصیت، این حکایت هربار در پاسخ به پرسشی شکل می‌گیرد.

۲-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «ماهیان دریا و زر به دندان گرفتن و تقدیم آن به عارف»، میان اشخاص: ابوریحانه (خرکوشی، ۱۹۹۹: ۴۱۳ و پند پیران، ۱۳۵۷: ۵۶ و ۵۷)؛ «فتی» و «مردی ژنده پوش بالباس‌های کهنه» (ابونعیم اصفهانی، ۱۴۰۵، ج ۹: ۳۵۷ و ۳۵۸)؛ ذوالنون مصری (همان، ج ۹: ۳۵۷)؛ «فتی» و «شاب» (ابن جوزی، ۱۹۷۹، ج ۴: ۲۶۸ و ۱۹۹۲، ج ۶: ۵۳۷)؛ کسی که تهمت کردند از آن مردمان (عثمانی، ۱۳۷۴: ۶۵۴)؛ ربیع بن خثیم (عوفی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۳۲۱)؛ جوانکی (ناشناس، ۱۳۵۴: ۱۵۲)؛ جوانی مرقعه‌دار (هجویری، ۱۳۸۹: ۳۴۹ و جامی، ۱۳۷۵: ۳۰)؛ مالک دینار، ابراهیم ادهم و ذوالنون مصری (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۴۷، ۱۲۶ و ۱۴۱)؛ درویشی درون کشتی (مولوی، ۱۳۷۷، دفتر دوم: ۳۴۸۷) و ابراهیم سعد (جامی، ۱۳۷۵: ۴۰) در مجموع در این حکایت مشهور، چهارده چهره گردانی شخصیت دیده می‌شود و البته در منابع مختلف با اندکی اختلاف و تغییر در درون‌مایه و جزئیات نقل شده‌است. در اغلب روایات، علت کرامت شخصیت مورد نظر، اتهام دزدی و تهدید او به غرق شدن است.

۳-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «زندگی در میان سباع و شیران و درندگان و شفقت به آنها و حتی مراقبت درنده از شخص مورد نظر» از: سهل بن عبدالله تستری که خانه‌اش «بیت السباع» لقب گرفته بود (سراج طوسی، ۱۳۸۸: ۳۵۰؛ عثمانی، ۱۳۷۴: ۶۴۴) به ابوسعید خرازی، ابوطالب اخیمی، علی بن بگار و ابوالحسن مغربی شاذلی (به ترتیب جامی، ۱۳۷۵: ۷۳، ۸۸ و ۱۲۰، ۵۶۵). همچنین تواضع شیر نسبت به عارف و فرمانبرداری از او در دو حکایت «عبدالله بن عمر و ابراهیم ادهم» دیده می‌شود (هجویری، ۱۳۸۹: ۳۴۷ و هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۴۵۴).

۴-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «پرسش نکیر و منکر پس از مرگ از عارف که: مَنْ رَبُّكَ؟» و پاسخ شجاعانه و تا حدی تحقیرآمیز عارف به فرشتگان پرسش گر میان اشخاص: رابعه عَدَویه (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۹۰)؛ بایزید بسطامی (همان: ۲۰۳ و ۲۰۴ و ناشناس، ۱۳۵۴: ۴۰۵)؛ جنید بغدادی (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۴۶۶)؛ و شبلی (همان: ۶۸۸ و نخشبی، ۱۳۶۹: ۱۲۰). در درون مایه هر چهار حکایت، اختلافاتی جزئی وجود دارد و جالب اینکه حکایت بایزید در دو کتاب، به دو صورت متفاوت نقل شده است و حکایت سلک السلوک بسیار شجاعانه تر و کوبنده تر است.

۵-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «آسانی کار بنده پس از مرگ» از ابوسهل زُجاجی (عثمانی، ۱۳۷۴: ۷۰۷) به ابوسعید ابوالخیر (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۹۲۳) که بجز چهره گردانی، اختلاف در پایان و نتیجه حکایت نیز دیده می شود. در روایت قشیری، زجاجی در پاسخ به پرسش خداوند با تو چه کرد؟ می گوید: «کار آسان تر از آن است که ما پنداشتیم» و در روایت عطار، ابوسعید، کار را مقداری آسان تر از آن می داند که «گمان خلق» است.

۶-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «حُسن ظن به خداوند و تأثیر آن در زدودن گناهان» از ابوسهل صعلوکی (عثمانی، ۱۳۷۴: ۷۰۸) به مالک دینار (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۵۳). در روایت قشیری، دوبار از «ظن نیکو به خداوند» سخن رفته است و در پی آن حالت نیکوی صعلوکی؛ اما در روایت عطار از «گناه بسیار» مالک و سپس محو آن سخن گفته شده است. افزودن قید «گناه بسیار» از سوی راوی، نشان دهنده این است که بنده، اساساً گناه کار است و «فضل» خداوند سبب آمرزش او می شود. آیا می توان تلقی عطار از گناه فراوان مالک دینار را علاقه وی به مطالعه تورات دانست و اینکه به کرات، منقولاتی از حکمت های تورات از او نقل شده است (برای اطلاع بیشتر بنگرید به عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۴۶).

۷-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «نگریستن در کودکی امرد و نیکوروی و شرمندگی در پیشگاه خداوند» میان اشخاص: عبدالله بزّاز (خرکوشی، ۱۹۹۹: ۵۵۱ و غزالی، ۱۳۹۲، ج ۴: ۸۹۷)؛ ابوعبدالله زَرّاد (عثمانی، ۱۳۷۴: ۷۱۳)؛ حسن بصری (رونق المجالس، ۱۳۵۴: ۴۶)؛ ابوعبدالله البکاء (از روات متروک الحدیث) (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۳۴۸)؛ عتبه الغلام (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۷۴) و ابوعلی دقاق (همان: ۷۱۶). در حکایت مذکور، روایت «رونق المجالس»، مفصل تر و از نظر عناصر حکایت و نتیجه، دقیق تر است. مضمون حکایت در همه متون یکسان است و کیفر نظرکننده، شرمندگی در پیشگاه خداوند است؛ اما در روایت عطار، ماری از دوزخ نیمه ای از صورت عتبه الغلام را به کیفر نگریستن در امرد می گزد و بدین علت، نیمه روی او را در خواب سیاه شده می بینند.

۸-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «دعای عارف در حق جوانان فاسق و شرابخوار: بیانگر تسامح و تساهل عرفانی» از معروف کرخی (عثمانی، ۱۳۷۴: ۲۰۶؛ غزالی، ۱۳۹۲، ج ۴: ۲۶۵ و عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۳۳۰) به ابوسعید (میهنی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۲۳۷). بجز اختلافات اندکی که در درون مایه حکایت و بویژه قسمت نتیجه گیری دیده می شود، مکان حکایت در تمام متونی که به معروف نسبت داده شده، «بغداد» است؛ اما در اسرارالتوحید، «گورستان حیره» در نیشابور. بعلاوه جانبداری خویشاوندی و نسبی و نژادی محمدبن منور در انتساب این حکایت به نیای خویش، بر خلاف تمام متون پیشین، به خوبی مشهود است.^۴

۹-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «سبب توبه عارف به دلیل حرمت نگه داشتن کاغذی که بر آن بسم الله الرحمن الرحیم نوشته شده بود» از بشرحافی (هجویری، ۱۳۸۹: ۱۶۱ و عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۱۲۹) به منصور عمار (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۴۱۹). در روایت بشر، او بعد از اینکه کاغذ را یافت، آن را معطر کرد و برای تعظیم به جای پاک نهاد؛ اما در روایت منصور، وی به دلیل اینکه جایی مناسب برای نهادن کاغذ نیافت، آن را خورد و به حرمت این کار در حکمت بر وی گشادند.

۱۰-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «خاکستر ریختن از بام بر سر شیخ و آشفته نشدن» میان اشخاص: ابو عثمان حیری (غزالی، ۱۳۹۲، ج ۳: ۱۴۷ و عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۵۰۰)؛ یکی از مشایخ (غزالی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۳۸۱)؛ ابوسعید (میهنی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۲۰۹) و بایزید (سعدی، ۱۳۷۲: ۱۱۶). مضمون حکایت در تمام منابع یکسان است و قهرمان حکایت از اینکه به جای کیفر با آتش، با او به خاکستر قناعت کرده اند، شکرگزار است.

۱۱-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «موش در حقه به جای اسرار حق» میان اشخاص: ذوالنون مصری و یوسف بن الحسین (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۳۹۴)؛ ابوسعید و یکی (= شخصی) (میهنی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۱۹۷) و شیخ و صوفی (شمس تبریزی، ۱۳۷۷: ۷۱). روایت عطار طولانی تر از دو روایت دیگر است و همراه با ذکر سه وصیت از جانب ذوالنون به یوسف ختم می شود. روایت شمس بسیار کوتاه و در قالب جمله ای یک سطری گنجانده شده است: «چنانکه شیخ آن صوفی را گفت که تو موشی را محرم نیستی؛ با تو سر را چگونه گویم؟» و در روایت اسرارالتوحید، شخصیت دوم «یکی»، ناشناخته است و البته ویژگی و کنش او دارای اهمیت است. صریح ترین نتیجه گیری از حکایت، در اسرارالتوحید آمده است.

۱-۱۲. چهره گردانی شخصیت در حکایت «آهوپی که می‌خواست خود را فدای صوفیان کند» از ابوسعید (میهنی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۱۸۲) به ابوحنفص حدّاد (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۴۰۲) درون‌مایه هردو حکایت تقریباً یکسان است؛ اما نتیجه متفاوت است. در روایت اسرارالتوحید، پس از الحاح فراوان آهو در قربانی شدن برای صوفیان، به دستور ابوسعید، آهو را قربانی می‌کنند؛ اما در روایت عطار، قهرمان حکایت با این توصیه اخلاقی خود به مریدان که: «مراد در کنار نهادن به در بیرون کردن است»، آهو را آزاد می‌کند. همچنین گفت‌وگوها در این دو حکایت، بویژه در روایت عطار، بسیار حائز اهمیت است؛ زیرا عطار با تعدّد و تکرار گفت‌وگوها میان مراد و مریدان، حکایت خود را جذاب‌تر کرده و ضمن افزودن به ظرفیت نمایشی روایت، مخاطب را آسان‌تر و آماده‌تر به سوی نتیجه سوق می‌دهد.

۱-۱۳. چهره گردانی شخصیت در حکایت «ماری که با شاخ نرگس (ریحان) درویشی را باد می‌زد» از مالک‌دینار (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۴۸) به عبدالله مبارک (همان: ۲۰۸). ایجاد زمینه در حکایت دوم (توبه عبدالله) و حضور شخصیتی دیگر (مادر) به زیبایی تصویری و پویایی حکایت افزوده است؛ ضمن اینکه مگس راندن از چهره عارف به جای باد زدن تنها، باز بر جنبه کنش و تحرّک حکایت افزوده است.

۱-۱۴. چهره گردانی شخصیت در حکایت «تأثیر اشک عارف در روشنایی و جمال حوریان» از ابوسلیمان دارانی (همان: ۲۷۶) به احمد حواری (همان: ۳۵۴). بجز چهره گردانی شخصیت اصلی حکایت، در روایت احمدحواری، شخصیت «کنیزک» جایگزین «حوری» می‌شود و بدین ترتیب در دو حکایت کوتاه از یک کتاب، هردو شخصیت اول و دوم چهره گردانی می‌کنند.

۱-۱۵. چهره گردانی شخصیت در حکایت «دیوانه‌ای در بیمارستان و سنگی که به سوی دوستان مدعی پرتاب کرد تا کذب دوستی‌شان اثبات شود» میان اشخاص: شبلی (عثمانی، ۱۳۷۴: ۲۸۴ و عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۶۶۹)؛ یکی از جمله صدیقان (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۶۸)؛ دیوانه‌ای (همان: ۶۳۲) و ذوالنون مصری (مولوی، ۱۳۷۷، دفتر اول: ۱۳۸۷). در تمام منابع این حکایت تا عصر مولوی، که تعداد آنها به دوازده روایت می‌رسد،^۵ قهرمان و شخصیت اصلی حکایت، «شبلی» است؛ البته بجز هزار حکایت صوفیان؛ اما در مثنوی مولانا، یک‌باره قهرمان حکایت چهره می‌گرداند و به ذوالنون بدل می‌شود. منابع تذکره‌ای و غیر تذکره‌ای فراوانی به بیماری و بستری شدن شبلی اشاره کرده و حتی برخی نوشته‌اند که بیست‌ویک بار در بیمارستان بوده است (حیدرزاده سردرود، ۱۳۹۶: ۷۳) و

عجیب است که مولانا «توجه ندارد که اینگونه شیفتگی و جنون پرشور از شبلی منقول است؛ نه از ذوالنون» (زرین کوب، ۱۳۶۶، ج ۱: ۳۱۲).

۱۶-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «شخصی که نفس اماره‌اش از او می‌خواست که به جهاد برود تا با شهادت در میان خلق، پر آوازه شود» از احمد خضرویه (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۶۹؛ میدی، ۱۳۹۱، ج ۴: ۶۱ و عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۳۵۸) به عیاضی (مولوی، ۱۳۷۷، دفتر پنجم: ۳۷۸۰). در حکایت‌های پیش از مثنوی، این داستان برای بیان حيله‌های نفس و نام و آوازه‌جویی او نقل شده‌است؛ اما در مثنوی علاوه بر این مقاصد، به اهمیت جهاد اصغر و شجاعت اشاره شده‌است.

۱۷-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «زیارت شیخ ابوالحسن خرقانی و تمسخر همسر او و کرامت شیخ در سواری گرفتن از شیر» از ابوعلی سینا (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۷۲۴) به درویشی ناشناس (مولوی، ۱۳۷۷، دفتر ششم: ۲۰۴۴). به نظر می‌رسد شخصیتی که مولانا برای رویارویی با خرقانی انتخاب کرده، بسیار به حقیقت نزدیک‌تر است تا بوعلی. انتخاب بوعلی از سوی عطار کاملاً جنبه ایدئولوژیک داشته و بسط و تفصیلی که عطار به حکایت داده، می‌خواهد شکست و مقهور بودن خرد و فلسفه را در مقابل درویشی امی که نماینده کلام اشعری مبتنی بر «عشق و هدایت» است، نشان دهد. در واقع هدف صوفیه، از جمله عطار، از این افسانه‌سازی‌ها، نوعی هویت‌سازی برای تصوف و چیرگی آن بر «عقل و علم و فلسفه» است؛ بی‌جهت نیست که عطار در پایان همین حکایت گفته‌است که: «بوعلی از دست درافتاد و ایمانی عظیمش بدین حدیث پدید آمد تا بعد از آن فلسفه بر طریقت کشید چنانکه معلوم است» (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۷۲۴).

۱۸-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «آماده شدن روزی غیبی برای فرزند عارف» میان اشخاص: محمد بن علی قصار (سراج طوسی، ۱۳۸۸: ۲۳۵)؛ سهل بن عبدالله تستری (هجویری، ۱۳۸۹: ۵۳۲)؛ ربیع بن خثیم (عوفی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۳۰۴) و احمد حرب (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۲۹۴) درون‌مایه چهار حکایت بسیار شبیه به هم است؛ اما در هر چهار حکایت، شخصیت تغییر می‌کند.

۱۹-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «شب شیر و شرک خفی» میان اشخاص: ولید سقا (کلابادی، ۱۳۷۱: ۱۵۰ و مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۴: ۱۷۶۴)؛ ابوطالب رازی (ابن جوزی، ۱۳۶۸: ۱۴۹) و بایزید بسطامی (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۲۰۴ و ۱۳۸۷: ۲۶۶). در روایات پیش از عطار، از شیر نخوردن قهرمان حکایت به بهانه اینکه برای او زیان دارد، صحبت شده‌است؛ اما روایات عطار اولاً چهره گردانی شخصیت دارد؛ ثانیاً قسمتی از درون‌مایه حکایت کاملاً تغییر می‌کند و شیر خوردن و

درد شکم قهرمان حکایت و آنگاه درد را جز از حق دانستن، شرک خفی تلقی شده‌است. شفیع کدکنی احتمال می‌دهد که «ولید»، تصحیف بایزید باشد؛ همچنانکه سقا عنوان اوست (عطار، ۱۳۸۷: ۶۲۱).

۱-۲۰. چهره گردانی شخصیت در حکایت «پوشیدن لباس گرانها در رو برای خلق و تعبیه پلاسی در زیر برای حق» از امام صادق (ع) به حسن بصری (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۱۳ و ج ۲: ۱۱۴۹). در روایت اول، راوی و پرسنده نامشخص است؛ اما در حکایت دوم، راوی مالک دینار است و اینکه سؤال اعتراض آمیز خود را از حسن بصری می‌پرسد. این شیوه عطار بوده که گاه پرسنده سؤال را حذف می‌کند؛ برای نمونه در همان روایت اول در مأخذی دیگر، شخصیت پرسشگر از امام صادق (ع) به سفیان ثوری ذکر شده‌است (علم‌التصوف، ۱۳۹۱: ۵۵).

۱-۲۱. چهره گردانی شخصیت اول در حکایت «دزدی که در بغداد از دار آویخته بودند و عارف، بوسه بر پای او می‌زند» از جنید (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۴۴۶) به شبلی (عطار، ۱۳۸۶: ۲۲۳). یک حکایت با مضمونی مشابه در دو اثر یک نویسنده، چهره گردانی شخصیت دارد.

۱-۲۲. چهره گردانی شخصیت در حکایت «درخواست عارف از خداوند که روز قیامت به جای عقوبت دیگر بندگان، هفت طبقه دوزخ از وجود او پر شود تا گناهکاران (عاصیان موحّد)^۶، به راحت و رحمت برسند» میان اشخاص: عابد بنی اسرائیل (هجویری، ۱۳۸۹: ۲۹۱)؛ ابوالحسن نوری (همان: ۲۹۲)؛ یکی از مشایخ بزرگ، که به حدس شفیع کدکنی بایزید بسطامی است (میهنی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۲۲۷ و ج ۲: ۵۷۶)؛ آن بزرگ دین (عطار، ۱۳۸۶: ۴۵۷)؛ حسن بصری (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۳۴) و بایزید (سهلگی، ۱۳۸۵: ۱۷۸). در این حکایت با وجود یکدستی محتوا، تنکیر شخصیت در دو موضع (یکی از مشایخ بزرگ و آن بزرگ دین) و نسبت دادن آن به عابدی از بنی اسرائیل جالب توجه‌است.

۱-۲۳. چهره گردانی شخصیت در حکایت «شخصی که آرزوی جهاد و شهادت داشت تا حوری‌ای او را دربرگیرد» میان اشخاص: مردی گمنام (عثمانی، ۱۳۷۴: ۶۷۳)؛ جنید (سمعانی، ۱۳۸۹: ۵۸۹) و یکی از مریدان ابوالحسن طوسی (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۴۵۷) بجز چهره گردانی شخصیت، نتیجه و نکته اخلاقی سه حکایت با یکدیگر متفاوت است. در رساله قشیریه «حسرت و آرزوی شهادت» مرد گمنام، بالاتر از شهادت تلقی شده‌است. در روح‌الأرواح، جنید از بخت بدش از به شهادت نرسیدن و ماندن در این عالم، شکایت می‌کند و در حکایت آخر، مرید ابوالحسن پس از حسرت فراوان، سرانجام به شهادت می‌رسد و «طوبی للشَّهید».

۲۴-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «درخواستن عصمت از خداوند و پاسخ پروردگار که اگر همه را معصوم گردانم، خزائن رحمت من ضایع ماند» از ابراهیم ادهم (مکی، ۱۹۹۵، ج ۲: ۱۲۱، عثمانی، ۱۳۷۴: ۲۰۳ و غزالی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۳۹۷) به نبی‌ای از بنی اسرائیل (ناشناس، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۲۹). مکان گفت و گوی ابراهیم با خداوند هنگام طواف است و پیامبر بنی اسرائیل هنگام مناجات در خلوت.

۲۵-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «لغزیدن پای عارف و از دیوار مجوس کمک گرفتن و سپس حلالیت طلبیدن از مجوس و در نهایت اسلام آوردن آن گبر» از بایزید بسطامی (سهلگی، ۱۳۸۵: ۱۵۷) به ابوعبدالله خفیف (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۶۴).

۲۶-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «ایستادن در درگاه مسجد تا سرمای سخت به یاران آسیب نرساند» از ابراهیم خواص (عثمانی، ۱۳۷۴: ۴۹۶) به ابراهیم ادهم (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۷۶). به نظر می‌رسد در این حکایت، تشابه نام کوچک، سبب چهره گردانی شخصیت شده‌است.

۲۷-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «احمد خضرویه و میزبانی جوانی که سر جوانمردان روزگار خویش بود و کشتن خری از برای سگان محله» (همان: ۱۸۷) که در اسرارالتوحید هردو شخصیت اول و دوم تغییر می‌یابند؛ میزبان خواجه‌علی خباز می‌شود و مهمان و سر جوانمردان: ابوسعید (ج ۱: ۱۶۷). در رساله قشیریه همچنان شخصیت اول و دوم «احمد خضرویه و سر همه عیاران» است (۳۵۸) و در کشف‌المحجوب و تذکره، باز مهمان با چهره گردانی به «یحیی بن معاذ رازی» بدل می‌شود (۱۸۴ و ج ۱: ۳۵۸). بدین ترتیب، در سه روایت از حکایت مذکور، میزبان احمد خضرویه است و در روایت محمد بن منور، نه تنها میزبان، تغییر چهره می‌دهد؛ بلکه مهمان هم نیای نویسنده است و پرواضح است که چنین مهمانی از خوان کرم و انتساب سببی و نسبی مؤلف بی‌نصیب نمانده‌است.

۲۸-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «اخلاص مزین = حلاق = آرایشگر» از شبلی (شفیعی کدکنی: ۳۵۳) به جنید (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۰۱). تفاوتی در نیمه پایانی دو حکایت دیده می‌شود؛ به گونه‌ای که در حکایت نخست، مقام معنوی و کرامت آرایشگر در اشراف بر ذهن شبلی، مقام وی را بسیار برتر از شبلی نشان می‌دهد. در دو حکایت، آرایشگر با اخلاص به دلیل اینکه برای خدا موی سترده‌است، از پذیرفتن کیسه دویست (چهارصد) دیناری سرباز می‌زند.

۲۹-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «عارفی که پسر تازه وفات شده خود را در خواب دید و پندی که پسر به پدر داد» از ابوسعید خدری (غزالی، ۱۳۹۲، ج ۴: ۸۸۷) به ابوسعید خراز (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۰۴). مضمون هردو حکایت یکسان است؛ اما حکایت دوم مفصل‌تر است و

مؤلف سخنش را با دو بیت فارسی هم آراسته است. به احتمال فراوان، چهره گردانی شخصیت در این دو حکایت، به دلیل مشابهت تام در نام کوچک و همچنین تصحیف خُدَری به خَرّاز است.

۱-۳۰. چهره گردانی شخصیت در حکایت بسیار پرتکرار «صحبت دو درویش با یکدیگر و خدمت و جوانمردی فراوان درویشی که امیر شده بود به دیگری» میان اشخاص: بوعلی الرباطی و بو عبدالله المروزی (درویش امیر) (عثمانی، ۱۳۷۴: ۴۹۲؛ غزالی، ۱۳۹۲، ج ۲: ۵۴۸ و هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۳۵)؛ الرباطی و ابواحمد قلانسی (امیر) (ابونعیم اصفهانی، ۱۴۰۵، ج ۱۰: ۳۰۶)؛ الرباطی و مصعب بن احمد مصعب (امیر) (ابن جوزی، ۱۹۷۹، ج ۴: ۱۴۸) و درویشی گمنام و ابراهیم خواص (امیر) (هجویری، ۱۳۸۹: ۵۰۰ و عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۶۵۷). در تمام منابع مذکور، درویشی که امیری را پذیرفته، چهره گردانی شخصیت دارد و معروف ترین آنها ابراهیم خواص است. در تمام روایات حکایت، درویش امیر همچون خادمی سخت کوش به همنشین خود خدمت می کند و هرگاه درویشی دیگر قصد جبران دارد، به وی می گوید: «علیک الطّاعه، فَأَنَا امیرٌ». جالب اینکه پایان تمام حکایات با جمله ای همسان ختم می شود و آن پندی است که درویش امیر به همنشین خود می دهد که: «بر تو باد که با درویشان صحبت چنان کنی که من با تو کردم» (هجویری، ۱۳۸۹: ۵۰۱).

۱-۳۱. چهره گردانی هردو شخصیت اول و دوم در حکایت «عارفی که به دیدار شخصی در حال موت رفت و از مرگ او پرسید» از ابراهیم خواص و جوانی علیل (خرکوشی، ۱۹۹۹: ۵۴۴) به جنید و سری سقطی (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۳۷۰). در حکایت دوم، مؤلف از زبان سقطی که درحال نزع روان بود، ابیاتی پرشور و دردمندانه به عربی نقل می کند و طبق شیوه معمول خود، ترجمه گونه ای فارسی از ابیات می آورد.

۱-۳۲. چهره گردانی شخصیت در حکایت «نقحه گذاشتن برای همسر هنگام رفتن به حج و قبول نکردن نقفه که آن که ضمان جان کرده، ضمان نان هم کرده است» از شقیق بلخی (همان: ۳۷۷) به حاتم اصم (همان: ۴۹۲) در هردو حکایت، اطمینان شخصیت دوم حکایت به رزاقیت خداوند، بیش از شخصیت اول است.

۱-۳۳. چهره گردانی شخصیت در حکایت «دزدی که جامه درویش را بر گرفت و دستش خشک شد» میان اشخاص: ابوالحسن نوری (همان: ۴۵۴)؛ یعقوب مقری (همان: ۴۷۹)؛ عطاء ازرق (مقدسی، ۱۴۰۳: ۲۸۱) و ابوبکر کتانی (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۶۱۷). حکایت ها در درون مایه، اختلافاتی جزئی دارند. مقری و کتانی چنان غرق در عبادت و مناجات با حق اند که متوجه برگرفتن و دزدیدن ردا از

کتف خود نمی‌شوند؛ درحالی که جامه نوری و ازرق، هنگام غسل کردن در آب از آنها دزدیده می‌شود. نکته دیگر اینکه کتانی به تصریح قشیری با «جنید و خراز و نوری» صحبت داشته‌است (عثمانی، ۱۳۷۴: ۷۴) و بی‌گمان این هم‌صحبتی و معاشرت در چهره گردانی نوری به کتانی بی‌تأثیر نبوده‌است.

۳۴-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «بانگ نماز که اگر فرمان خداوند به یاد کرد رسول نمی‌بود، با پروردگار، هیچ کس شایسته یاد کرد نمی‌بود» از شبلی (همان: ۴۲۵) به منصور عمّار (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۵۸۰) حکایت دوم مفصل‌تر است و افزوده‌ای هم نسبت به حکایت اول دارد که منصور را پس از مرگ به خواب دیدند که می‌گفت: اگر اذان نمی‌بود، به دوزخ می‌رفتم (همان).

۳۵-۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «درویشی که ثواب سوره حمد (توحید) را در ازای ده‌هزار درم نفروخت و توانگر شدن او بعد از این مناعت طبع» از ابن سَمّاک (طوسی، ۱۳۵۶: ۲۷) به معروف کرخی (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۵۹۰). در هردو حکایت، شخصیت اول یکسان است: درویش یا سائل و شخصیت دوم چهره گردانی دارد. درویش از ابن سَمّاک (کرخی) می‌خواهد که او را توانگر سازد و عارف به او خواندن سوره حمد (یا توحید در متن دوم) را توصیه می‌کند و البته درویش، ثواب آن را به بهای گزاف به آموزانده خود نمی‌فروشد و در نتیجه، بدره‌های هزاردرمی از جانب حق نصیب وی می‌شود.

۲. دلایل چهره گردانی شخصیت‌ها

اگرچه در همه موارد، چهره گردانی شخصیت‌ها لزوماً دلیل متقنی ندارد و قطعاً برخی از سهو و خطای مؤلف/راوی ناشی شده‌است؛ اما با تأمل در برخی از حکایات، می‌توان دلایل زیر را برشمرد:

۱-۲. روحیات و تجارب زیستی راوی حکایات و علاقه و اشتیاق وی به برخی بزرگان، به یقین، عامل مهمی است در گزینش و چهره گردانی شخصیت. برای نمونه، عطار در حکایت «ماهیان دریا» با توجه به علاقه‌ای که به «مشایخ طریقت» دارد و سخن ایشان را بعد از «قرآن و حدیث» در علو درجه می‌داند، خوش دارد که این حکایت را به بزرگانی چون: «مالک دینار و ابراهیم ادهم و ذوالنون مصری» منتسب کند تا فی‌المثل درویشی گمنام یا جوانی مرّقه‌دار.

۲-۲. گرایش‌های ایدئولوژیک و تقدّس بزرگان مکتب، عامل دیگری برای چهره گردانی تواند بود؛ چنانکه در گفت‌وگوی شقیق بلخی و ابراهیم ادهم درباره «تفاوت شکر و صبر و ایثار»؛ شقیق با

سخنش بر ابراهیم غلبه می‌کند؛ اما در متنی دیگر و با همین گفت‌وگو، شقیق، مغلوب کلام امام صادق (ع) می‌شود و همچون شاگردی نزد او زانو می‌زند. چهره‌گردانی شخصیت «غالب و مغلوب» نیز در حکایت مذکور و با توجه به سیر تاریخی کتب منقول، قابل توجه است. در شرح تعریف مستملی (م ۴۳۴)، ادهم پیروز گفت‌وگو است و بزرگان بغداد، مغلوب. در رساله قشیریه (م ۴۶۵)، امام صادق غالب است و شقیق، مغلوب و سرانجام در تذکره عطار (م ۶۲۷)، شقیق، پیروز مناظره است و ادهم مغلوب.

۳-۲. گاه گرایش‌های ایدئولوژیک درون‌فرقه‌ای و هویت‌سازی برای تصوف و اثبات برتری شهود قلبی بر تفکر فلسفی و مجادلات کلامی، مسبب چهره‌گردانی شخصیت می‌شده است؛ چنانکه در حکایت دیدار ابوعلی سینا و خرقانی دیدیم.

۴-۲. خویشاوندی و انتساب سببی و نسبی و آرزونگری و آرزونگاری راوی و اثبات فره‌مندی و شخصیت کاریزماتیکی بزرگی از مشایخ طریقت، دلیل دیگر چهره‌گردانی شخصیت بوده است؛ چنانکه در بسیاری از حکایاتی که به ابوسعید ختم می‌شود (از جمله حکایت ۱-۸) این عامل نقش داشته است. بسامد بالای تکرار شخصیت ابوسعید در حکایات عرفانی و چهره‌گردانی نام‌عارفان دیگر به او، دلیلی بر این مدعاست.

۵-۲. تفاوت و گوناگونی منابع و مآخذی که در اختیار مؤلفان و راویان حکایات بوده است از سویی و پایبندی نویسنده متأخر به متن متقدم از سوی دیگر، عامل چهره‌گردانی شخصیت‌ها می‌شده است. برای نمونه، عطار اکثر حکایت‌های خود را از رساله قشیریه و کشف‌المحجوب گرفته است و اغلب شخصیت‌های حکایت‌های تذکره، بدون چهره‌گردانی، همان شخصیت‌های دو مأخذ پیشین است؛ اما آیا می‌توان گفت که سرچشمه‌های کتبی چون: منتخب رونق‌المجالس، هزار حکایت صوفیان و یا نفحات‌الانس هم، تنها همان دو مأخذ مشهور پیش گفته بوده است؟ یقیناً خیر! اختلاف در مأخذ مادر، اختلاف در نام شخصیت‌ها را در پی داشته است.

۶-۲. انتخاب یکی از مشایخ عرفان و تصوف به منظور تأثیرگذاری و اقناع بیشتر مخاطب، یکی دیگر از دلایل چهره‌گردانی شخصیت در برخی حکایت‌های عرفانی است؛ گویی اگر شخصیت، گمنام و ناشناخته باشد، به اندازه کافی اثرگذار نیست. برای نمونه، مؤلف ناشناخته کتاب «هزار حکایت صوفیان» در حکایت «مواجهه عارف با شیری که راه را بر کاروان بسته بود و اطاعت و

فرمانبرداری شیر از عارف» (ج ۱: ۴۵۴)، شخصیت مأخذ پیشین خود، یعنی کشف‌المحجوب، را تغییر می‌دهد و ابراهیم‌ادهم را به عنوان قهرمان حکایت برمی‌گزیند تا مراد او بهتر حاصل شود.

۷-۲. زدودن لغزش و خطا از دامان عارف شناخته‌شده و محبوب نویسنده، از دیگر دلایل چهره گردانی شخصیت است. شخصیت عارفان بزرگ نباید به گناه و خطا آلوده شود؛ از این رو می‌توان نام آنها را با شخصی دیگر عوض کرد و خطا را به گردن دیگری انداخت. چهره گردانی شخصیت احمد خضرویه که نفس اماره‌اش از او شهادت و در نتیجه، شهرت و آوازه می‌خواست به عیاضی در مثنوی، نمونه بارز چنین دلیلی است. اساساً مولانا استاد چهره گردانی شخصیت‌های مختلف و تصرفات بی‌نظیر در مثنوی به نفع بیان مقاصد و اغراض عرفانی خود و جذابیت و واقع‌نمایی بیشتر حکایت است. گاه حکایتی غیرمشهور را با تغییر شخصیت / شخصیت‌های آن تبدیل به حکایتی بسیار زنده و پویا و پرتحرک می‌کند و گاهی هم بالعکس عمل می‌کند؛ گویی به این فن داستان‌نویسی اشراف کامل داشته و می‌دانسته است که: «شاهکارهای ادبی، اغلب دارای شخصیت‌های پویایی هستند که در سیر حوادث تغییر پیدا می‌کنند و تحول می‌یابند» (میرصادقی، ۱۳۷۶: ۹۵).

۸-۲. گاه هم صحبتی و معاشرت چند یار موافق، سبب چهره گردانی شخصیت می‌شده است؛ مانند: چهره گردانی ابوالحسن نوری به ابوبکر کتانی در حکایت «دزدی که جامه درویش را برگرفت و دستش خشک شد». این دو شخصیت مذکور همراه با «جنید و خراز» هم صحبت و معاشر بوده‌اند.

۹-۲. تشابه نام کوچک شخصیت‌های حکایت، عامل دیگری برای چهره گردانی بوده است؛ نکته‌ای که در چهره گردانی ابراهیم‌خواص به ابراهیم‌ادهم (حکایت ۱- ۲۶) و ابوسعید خدری به ابوسعید خراز (حکایت ۱- ۲۹) مؤثر بوده است. همچنین عامل تصحیف نام خانوادگی «خدری» به «خراز» و «ولید» به «بایزید» (حکایت ۱- ۱۹) در چهره گردانی شخصیت بعید به نظر نمی‌رسد.

۱۰-۲. علت دیگر چهره گردانی، جناس و آهنگی بوده که در نام خانوادگی شخصیت‌های حکایت وجود داشته است؛ مانند: تغییر شخصیت «عبدالله بزّاز» به «عبدالله زَرّاد» در حکایت نگریستن به کودکی امرد.

۱۱-۲. سرانجام به نظر می‌رسد که در برخی حکایات، علیرغم چهره گردانی شخصیت، آنچه نزد مؤلف و راوی حکایت مهم بوده، پند و نکته اخلاقی- عرفانی مندرج در حکایت بوده است؛ نه صرف تغییر شخصیت. در چنین مواردی دخل و تصرف راوی در تحول شخصیت، کاملاً ناخودآگاه و

غیرعامدانه و بدون دلیل خاص و موجّهی بوده و معامله و دانه معنی و «سرّ قصه» بیش از شخصیت و ظاهر آن اهمیت داشته‌است؛ مانند حکایت‌های: (۱-۶؛ ۱-۹ و ۱-۱۲).

۳. چند برداشت و نکته نهایی

تأمل در ۳۵ حکایت این نوشته، چند برداشت و نتیجه دیگر را نیز در پی دارد که در ذیل، فهرست‌وار به مهم‌ترین آنها اشاره می‌کنیم:

۱-۳. گاه در حکایت به همراه چهره گردانی شخصیت، برخی دیگر از عناصر داستان نیز تغییر می‌کند. مثلاً در حکایت (۱-۱) «مکان» وقوع حادثه نیز هربار تغییر می‌کند.

۲-۳. در بیشتر حکایات، چهره گردانی تنها در یک شخصیت اتفاق می‌افتد؛ اما گاه هردو شخصیت روایت چهره گردانی می‌کنند (۱-۱۴).

۳-۳. بیشترین چهره گردانی شخصیت مربوط به حکایت «ماهیان دریا» با چهارده چهره گردانی و کمترین آن مربوط به حکایت‌هایی است که تغییر، تنها در دو شخص اتفاق می‌افتد (۱-۵).

۴-۳. گاه یک حکایت با مضمون و درون‌مایه‌ای مشابه در یک اثر نویسنده، چهره گردانی می‌کند؛ مانند: حکایت (۱-۳۲) که هردو روایت در کتاب «هزار حکایت صوفیان» اتفاق می‌افتد.

۵-۳. گاه یک حکایت با مضمونی مشابه در دو اثر یک نویسنده، چهره گردانی می‌کند؛ مانند: حکایت (۱-۱۲) در تذکرةالأولیا و مصیبت‌نامه.

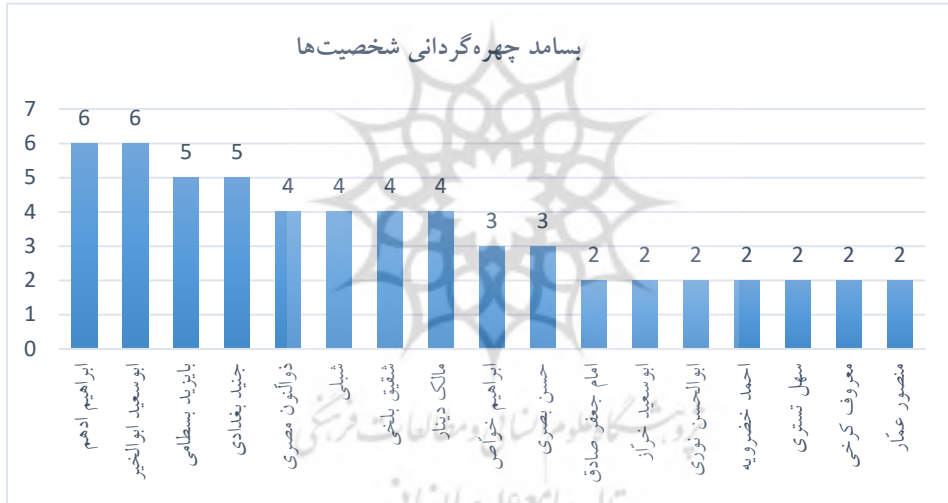
۶-۳. گاه شخصیت و قهرمان در هر روایتی از حکایت، چهره گردانی می‌کند؛ مانند: حکایت (۱-۱۸) که شخصیت در چهار حکایت، تغییر می‌کند.

۷-۳. گاه چهره گردانی نه به قهرمان و شخصیت حکایت، بلکه به قول و سخن گوینده و راوی است؛ به عبارت دیگر، یک قول و سخن معروف، به چند تن نسبت داده می‌شود. برای نمونه، عبارت: «لیس بصادق فی دَعَوَاهُ مَنْ لَمْ یَصْبِرْ عَلٰی ضَرْبِ مَوْلَاهُ» که با اختلافی جزئی در عبارت، از حسن بصری، آن عزیز، ذوالنون مصری و آن بزرگ نقش شده‌است (به ترتیب: عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۸۸؛ سمعانی، ۱۳۸۹: ۱۱۲؛ باخرزی، ۱۳۸۳: ۲۶۱ و عین‌القضات همدانی، بی‌تا: ۲۴۴).

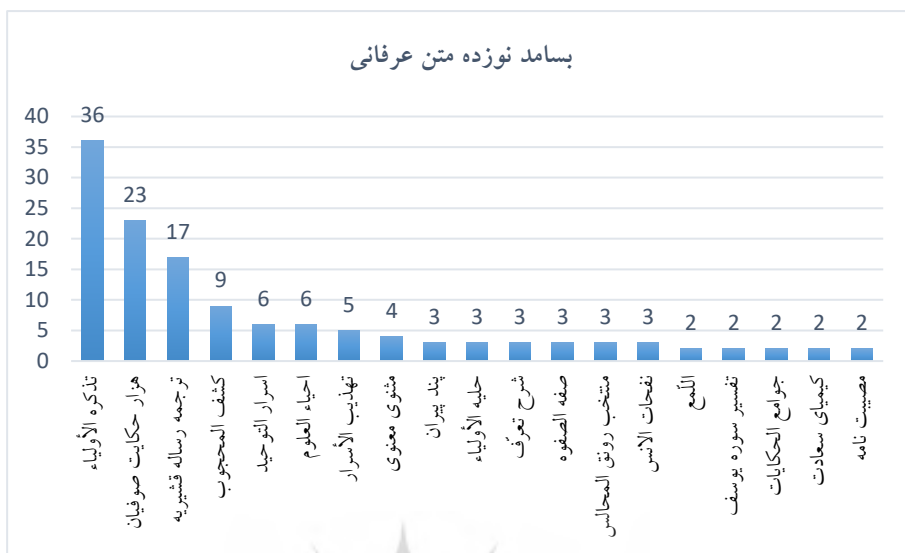
۳-۸. حکایت‌هایی که علاوه بر چهره گردانی شخصیت، گفت‌وگوهایی میان اشخاص حکایت و مراد و مریدان ردّ و بدل می‌شود، جنبه نمایشی و جذاب‌تری به خود می‌گیرند و مخاطب را بیشتر در اصل ماجرا دخالت می‌دهند (۱-۱۲).

۳-۹. در چهره گردانی گاه با اشخاص بسیار معروف در تصوّف روبه‌رو می‌شویم؛ مثل: ابراهیم‌ادهم و بایزید و ذوالنون؛ گاه اشخاص کمتر شناخته‌شده، مثل: ربیع‌بن خثیم، عطاء ازرق و ابوالحسن مغربی شاذلی و گاه افراد کاملاً گمنام و ناشناخته: صوفی‌ای از خراسان و عراق، درویشی درون کشتی و جوانکی مرقعه‌دار.

۳-۱۰. بسامد و آمار چهره گردانی شخصیت‌هایی که در حکایات سی‌وپنج‌گانه این پژوهش، نامشان بیش از یک‌بار تکرار شده، عبارت‌اند از:

۳-۱۱. جدول بسامدی نوزده متن عرفانی از زیاد به کم:

بحث و نتیجه‌گیری

حکایت‌ها یکی از عناصر و بن‌مایه‌های پرتکرار و تأثیرگذار متون عرفانی محسوب می‌شوند که برای تفهیم سریع و آسان‌تر مضامین صوفیانه و اثربخشی بیشتر در مخاطب و همچنین تربیت اخلاقی و اطمینان قلبی مریدان و تشویق بیشتر آنها برای ادامهٔ سلوک، نقش بسزایی دارند. این حکایت‌ها از جنبه‌های مختلف ساختار و محتوا قابل بررسی‌اند که یکی از این جنبه‌ها و ویژگی‌ها، چهره‌گردانی شخصیت‌ها در متون مختلف عرفانی و حتی یک متن واحد است. مؤلف یا راویِ متنِ عرفانی به دلایل مختلف از جمله: علاقه و اشتیاق به شخص یا عارفی خاص و اثبات مقام معنوی وی، زدودن خطا و لغزش از دامان شخصیت محبوب و اثبات چیرگی عشق و اشراق بر عقل و استدلال، می‌کوشد گاه در شخصیت‌های حکایت خود دخل و تصرف کرده، آنها را به چهره یا شخصیتی دیگر بدل کند. پر واضح است که تغییر در نام شخصیت‌ها، ممکن است دیگر عناصر حکایت را نیز متحول کند؛ از جمله: زمان، مکان، راوی، زاویه دید، گفت‌وگوها، تفصیل و اختصار حکایت و نتیجه و کارکرد. اگرچه به نظر می‌رسد برای مخاطب امروز، نتیجهٔ اخلاقی و معرفتی حاصل از خوانش حکایت، سودمند و بسی بااهمیت‌تر از چهره‌گردانی شخصیت‌ها محسوب می‌شود؛ اما باید دانست که نویسندگان متون عرفانی، با تغییر شخصیت‌ها، اهداف، علایق و انگیزه‌های خاص خود را دنبال می‌کرده‌اند؛ بویژه اگر چهره‌گردانی شخصیت در متنی متأخر، برخلاف نام و ویژگی‌های آن شخصیت در اغلب متون مقدم و اولیهٔ تصوف باشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. اگرچه نگارنده، متون عرفانی متعددی را دیده و تعداد آنها بیش از نوزده جلد کتاب بوده‌است، اما ملاک ما در انتخاب عدد نوزده صرفاً منابعی است که در «متن» مقاله حداقل دو بار برای اثبات چهره گردانی شخصیت‌ها به آنها مراجعه شده‌است. بدیهی است اولاً کتبی که تنها یکبار مورد استناد بوده‌اند از فهرست «نوزده متن عرفانی» حذف شده؛ ثانیاً نقش و بسامد برخی از کتب در استخراج شواهد و حکایات منتخب، بسیار فراوان و بیشتر از عدد کف و حداقلی دو است. برای نمونه به تذکرةالأولیای عطار ۳۶ بار، هزار حکایت صوفیان ۲۳ بار و ترجمه رساله قشیریه ۱۷ بار استناد کرده‌ایم. فهرست نوزده متن عرفانی مستند مقاله به ترتیب تاریخ وفات نویسندگان از قرن چهارم تا حداکثر قرن نهم هجری عبارت است از: اللمع، تهذیب الأسرار، حلیه الأولیاء، شرح تعرف، ترجمه رساله قشیریه، کشف المحجوب، پندپیران، إحياء العلوم، کیمیای سعادت، منتخب روتق‌المجالس، اسرارالتوحید، هزار حکایت صوفیان، تفسیر سورة يوسف (السّین الجامع)، صفة الصفوة، مصیبت‌نامه، تذکرةالأولیاء، جوامع‌الحکایات، مثنوی معنوی و نفحات‌الانس.

۲. تعداد حکایات مربوط به هر کدام از شاخه‌ها و تقسیم‌بندی‌ها بسیار فراوان است؛ اما ما برای پرهیز از اطاله کلام، در هر مورد تنها به ذکر یک حکایت بسنده کردیم.

۳. جالب اینکه این حکایت «تفاوتِ شکر و صبر و ایثار» در حدیقه چاپ استادان یاحقی و زرقانی نیامده‌است.

۴. به نظر می‌رسد سعدی در بوستان و ذیل حکایت «توبه کردن ملک‌زاده گنج» از همین حکایت معروف کرخی متأثر شده باشد؛ البته وی به طور مستقیم از معروف نام نمی‌برد؛ بلکه با صفاتی چون: «دانای خلوت‌نشین»، «مرد جهان‌دیده»، «قدوة راستی» و «بیننده تیزهوش» (۱۳۷۲، ابیات: ۲۱۳۲، ۲۱۳۵، ۲۱۳۷ و ۲۱۳۹) قهرمان داستان را با تنکیر شخصیت توصیف می‌کند.

۵. برای اطلاع از دوازده مأخذ این حکایت و شباهت موضوعی آنها به یکدیگر و همچنین تصرّفات مولانا در این حکایت، ر.ک. سرچشمه‌های آفتاب: ۶۵-۷۷.

۶. تعبیر از زبان «عابد بنی اسرائیل» در وصف گناهکاران است و بسیار قابل توجه (هجویری، ۱۳۸۹: ۲۹۱).

تعارض منافع

تعارض منافی وجود ندارد.

بیانیه نحوه استفاده از هوش مصنوعی

از هیچ یک از ابزارهای هوش مصنوعی استفاده نشده است.

منابع

- ابن جوزی، ابی فرج عبدالرحمن بن علی بن محمد. (۱۹۹۲). *المنتظم فی تاریخ الملوک و الأمم*، درسه و تحقیق: محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن جوزی، ابوالفرج. (۱۳۶۸). *تلبیس ابلیس*، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ابن جوزی، ابوالفرج. (۱۹۷۹). *صفة الصفوة*، تحقیق: محمود فاخوری و محمد رواس قلعه‌جی. بیروت: دارالمعرفه.
- ابونعیم اصفهانی، احمد بن عبدالله. (۱۴۰۵). *حلیه الأولیاء وطبقات الأصفیاء*. بیروت: دارالکتب العربی.
- انصاری، خواجه عبدالله. (۱۳۶۲). *طبقات الصوفیه*، به تصحیح: محمد سرور مولایی. تهران: توس.
- باخرزی، ابوالمفاخر یحیی. (۱۳۸۳). *اوراد/الأحباب وفصوص الأدب*، به کوشش ایرج افشار. چاپ دوم. تهران: دانشگاه تهران.
- پند پیران. (۱۳۵۷). تصحیح جلال متینی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- جامی، نورالدین عبدالرحمن. (۱۳۷۵). *نفحات الانس*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمود عابدی. چاپ سوم. تهران: اطلاعات.
- جمال‌الدین ابوروح. (۱۳۷۱). *حالات و سخنان ابوسعید ابوالخیر*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمدرضا شفیعی کدکنی. چاپ سوم. تهران: آگاه.
- حیدرزاده سردود، حسن. (۱۳۹۶). *سرچشمه‌های آفتاب*. تهران: اطلاعات.
- حیدری، علی. (۱۳۸۶). تحول شخصیت در حکایات مشابه مولوی و عطار. *فصلنامه پژوهش‌های ادبی*، (۱۶)، ۹۳-۱۱۴.
- خرکوشی، عبدالملک بن محمد ابراهیم نیسابوری. (۱۹۹۹). *تهذیب الأسرار*، تحقیق: بسام محمد بارود. ابوظبی: المجمع الثقافی.
- رضوانیان، قدسیه. (۱۳۸۹). *ساختار داستانی حکایت‌های عرفانی*. تهران: سخن.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۶). *سرنی*. چاپ دوم. تهران: علمی.

- سراج طوسی، ابونصر. (۱۳۸۸). *اللمع فی التصوّف*، تصحیح و تحشیه: رینولد آلن نیکلسون، ترجمه مهدی محبتی. چاپ دوم. تهران: اساطیر.
- سعدی شیرازی، مصلح‌الدین. (۱۳۷۲). *بوستان*، تصحیح و توضیح: غلامحسین یوسفی. چاپ چهارم. تهران: خوارزمی.
- سمعانی، شهاب‌الدین احمد بن منصور. (۱۳۸۹). *روح‌الأرواح*، به اهتمام و تصحیح: نجیب مایل هروی. تهران: علمی و فرهنگی.
- سنایی، ابوالمجد مجدود بن آدم. (۱۳۷۷). *حدیقه‌الحقیقه*، به تصحیح: مدرس رضوی. تهران: دانشگاه تهران.
- سهلگی، محمد بن علی. (۱۳۸۵). *دفتر روشنائی*، (از میراث عرفانی بایزید بسطامی)، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی. چاپ سوم. تهران: سخن.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۵). *نوشته بر دریا*، (از میراث عرفانی ابوالحسن خرقانی). چاپ دوم. تهران: سخن.
- شمس تبریزی. (۱۳۷۷). *مقالات*، به تصحیح محمدعلی موحد. چاپ دوم. تهران: خوارزمی.
- طوسی، احمد بن محمد بن زید. (۱۳۵۶). *تفسیر سوره یوسف (الستین الجامع للطوائف البساتین)*، به اهتمام محمد روشن. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- عثمانی، ابوعلی حسن بن احمد. (۱۳۷۴). *ترجمه رساله قشیریه*، با تصحیحات و استدراکات: بدیع الزمان فروزانفر. چاپ چهارم. تهران: علمی و فرهنگی.
- عطار، فریدالدین محمد. (۱۳۸۷). *الهی‌نامه*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمدرضا شفیعی کدکنی. چاپ سوم. تهران: سخن.
- عطار، فریدالدین محمد. (۱۳۹۸). *تذکره‌الأولیاء*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمدرضا شفیعی کدکنی. چاپ دوم. تهران: سخن.
- عطار، فریدالدین محمد. (۱۳۸۶). *مصیبت‌نامه*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمدرضا شفیعی کدکنی. چاپ دوم. تهران: سخن.
- علم‌التصوّف. (۱۳۹۱). *به تصحیح نصرالله پورجوادی و محمد سوری*. تهران: مؤسسه حکمت و فلسفه ایران.

عوفی، سدیدالدین محمد. (۱۳۷۱). *جوامع/الحکایات و لوامع/الروایات*، تصحیح محمد معین. تهران: دانشگاه تهران.

عین‌القضات همدانی. (بی‌تا). *تمهیدات*، مقدمه، تصحیح و تعلیق: عفیف عسیران. چاپ دوم. تهران: کتابخانه منوچهری.

غزالی، ابوحامد محمد. (۱۳۹۲). *احیاء علوم‌الدین*، ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی، به کوشش حسین خدیو‌جم. چاپ هشتم. تهران: علمی و فرهنگی.

غزالی، ابوحامد محمد. (۱۳۷۵). *کیمیای سعادت*، به کوشش حسین خدیو‌جم. چاپ هفتم. تهران: علمی و فرهنگی.

کلابادی، ابوبکر محمد. (۱۳۷۱). *تعرف*، به کوشش محمدجواد شریعت. تهران: اساطیر.

مستملی‌بخاری، ابوابراهیم اسماعیل‌بن محمد. (۱۳۶۳). *شرح‌التعرف لمداهب‌التصوف*، به تصحیح محمد روشن. تهران: اساطیر.

مقدسی، ابومحمد عبدالله‌بن احمد‌بن قدامه. (۱۴۰۳). *التوابعین*، تحقیق: عبدالقادر الأرناؤوط. بیروت: دارالکتب العلمیه.

مکی، ابوطالب. (۱۹۹۵). *قوت‌القلوب*، راجعه: سعید نسیب مکارم. بیروت: دارصادر.

منتخب رونق‌المجالس به همراه بستان‌العارفین و تحفه‌المريدین. (۱۳۵۴). به تصحیح احمدعلی رجائی. تهران: دانشگاه تهران.

مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۷۷). *مثنوی معنوی*، تصحیح و پیشگفتار: عبدالکریم سروش. چاپ سوم. تهران: علمی و فرهنگی.

میبی، ابوالفضل رشیدالدین. (۱۳۹۳). *کشف‌الأسرار و عده‌الأبرار*، به سعی و اهتمام: علی‌اصغر حکمت. چاپ نهم. تهران: امیرکبیر.

میرصادقی، جمال. (۱۳۷۶). *عناصر داستان*. چاپ سوم. تهران: سخن.

میهنی، محمدبن منور. (۱۳۷۶). *اسرار‌التوحید*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمدرضا شفیعی‌کدکنی. چاپ چهارم. تهران: آگاه.

نخشب، ضیاء‌الدین. (۱۳۵۸). *سلک‌السلوک*، مقدمه و توضیح: غلامعلی آریا. تهران: زوآر.

هجویری، ابوالحسن علی‌بن عثمان. (۱۳۸۹). *کشف‌المحجوب*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمود عابدی. چاپ پنجم. تهران: سروش.

هزار حکایت صوفیان. (۱۳۸۹). مقدمه، تصحیح و تعلیقات: حامد خاتمی‌پور. تهران: سخن.
یونسی، ابراهیم. (۱۳۶۵). هنر داستان‌نویسی. تهران: امیرکبیر.

Persian and Arabic References Presented in English

- A thousand anecdotes of Sufis*. (2010). (Khatamipour, H., introduction, critical edition, and annotations). Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Abu Noa'im Esfahani, A. (1984). *Hehyat al-Anliya Tabaghat al-Asfiya*. Beirut: Dar al-Ketab al-Arabi. [In Arabic]
- Ansari, Kh. (1983). *Tabaghat al-sufiyah*. Tehran: Tus. [In Persian]
- Attar, F. (2007). *Mosibatname* (2nd ed.). Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Attar, F. (2008). *Elabiname* (3rd ed.). Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Attar, F. (2019). *Tazkirat al-awliya* (2nd ed.). Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Bakharzi, A. (1978). *Orad al-abbab fousus al-adab*. Second Edition. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Elm al-tasavof*. (2012). Tehran: Iranian Institute of Sapience and Philosophy. [In Persian]
- Excerpts from Ronagh al-majales, bostan al-arefin, and tohfat al-moridin*. (1975). Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Eyn al-Ghozat Hamedani. (n.d.). *Tambidat* (2nd ed.). Tehran: Manuchehri Library. [In Persian]
- Ghazali, A. (1996). *Alchemy of happiness*. Seventh Edition. Tehran: Elmi Farhangi. [In Persian]
- Ghazali, A. (2013). *Ehya 'olum al-din* (8th ed., M. Kharazmi, Trans.). Tehran: Elmi Farhangi. [In Persian]
- Heydari, A. (2007). Character development in anecdotes similar to Movali's and Attar's. *Quarterly of Literary Research*, 16, 93- 114. [In Persian]
- Heydarzadeh Sardroud, H. (2017). *Source of sun*. Tehran: Etela'at. [In Persian]
- Hojwiri, A. (2010). *Kashf al-mahjub*. Fifth Edition. Tehran: Soroush. [In Persian]
- Ibn Jozi, A. (1979). *Sefh al-safve*. Beirut: Dar al-Ma'refa. [In Arabic]
- Ibn Jozi, A. (1992). *Al monta'azem fi-tarikh al-muluk va al-omam*. Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyeh. [In Arabic]
- Ibn Jozi, A. (2007). *Talbis Eblis*. (A. Zekavati, Trans.). Tehran: University Publication Center. [In Persian]
- Jamal al-Din Abu Ruh. (1992). *Ways and words of Abu Sa'eed Abu al-Kheir*. (3rd ed.). Tehran: Agah. [In Persian]
- Jami, N. (1996). *Nafahat al-ons*. Third Edition. Tehran: Etela'at. [In Persian]
- Kalabadi, A. (1992). *Ta'arof*. Tehran: Asatir. [In Persian]
- Kharkushi, A. (1999). *Tabzib al-asrar*. Abu Dhabi: Al-Majma' al-Thaghafi. [In Arabic]
- Maghdasi, A. (1982). *Al-tawabin*. Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyeh. [In Arabic]
- Makki, A. (1995). *Ghoot al-gholub*. Beirut: Darsader. [In Persian]

- Meybodi, A. (2014). *Kashf al-asrar va oddat al-abrar*. Ninth Edition. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Mihani, M. (1997). *Asrar al-torbid* (4th ed.). Tehran: Agah. [In Persian]
- Mirsadeghi, J. (1997). *Elements of story* (3rd ed.). Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Molavi, J. (1998). *Mathnavi ma'navi* (3rd ed.). Tehran: Elmi Farhangi. [In Persian]
- Mostamali Bokhari, A. (1984). *Sbarh al-ta'arrof le-mazhab al-tasavof*. Tehran: Asatir. [In Persian]
- Nakhshabi, Z. (1979). *Selk al-suluk*. Tehran: Zovvar. [In Persian]
- Othmani, A. (1995). *Translation of Resaleh Ghoshiriyeh*. (4th ed.). Tehran: Elmi Farhangi. [In Persian]
- Pand piran*. (1978). (J. Matini, Ed.). Tehran: Iran Cultural Foundation. [In Persian]
- Rezvanian, Gh. (2010). *Narrative structure of mystical anecdotes*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Sa'adi Shirazi, M. (1993). *Bustan* (4th ed.). Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Sahlegi, M. (2006). *The notebook of light* (M. Shafi'i Kadkani, Trans.). (3rd ed.). Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Sam'ani, Sh. (2010). *Ravb al-arvah*. Tehran: Elmi Farhangi. [In Persian]
- Sana'i, A. (1998). *Hadighat al-haghighat*. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Sarraj Tusi, A. (2009). *Allom' fi al-tasavof* (2nd ed.; M. Mohabbati, Trans.). Tehran: Asatir. [In Persian]
- Shafi'i Kadkani, M. (2006). *Written on the sea* (2nd ed.). Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Shams Tabrizi. (1998). *Articles* (2nd ed.). Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Tusi, A. (1977). *Interpretation of Surah Yusuf*. Tehran: Translation and Publication Agency. [In Arabic]
- Ufi, S. (1992). *Javame al-bekayat va layame al-revayat*. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Yunesi, A. (1986). *Art of story writing*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Zarrinkub, A. (1987). *Secret of the reed* (2nd ed.). Tehran: Elmi. [In Persian]